

Elkötelezettség és tárgyszerűség

Felkai Gábor: A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig. I–II. kötet.

Századvég, Budapest, 2006–2007. 544 és 623 oldal.

A Szerző az elmúlt másfél évtizedben oly sok tanulmányt publikált (beleértve fordításait is) a német szociológiai gondolkodás jeles alakjairól, hogy olvasói megalapozottan remélhették: Felkai Gábor egy a modern német gondolkodástörténet hosszabb időszakát vizsgáló monográfiával áll elő.¹ E várakozást teljesítette be *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig* című kétkötetes munka. Mivel a német szociológiai gondolkodástörténet ezen időszaka (is) erőteljesen kötődött filozófiai előfeltevésekhez, szerencsés, hogy egy olyan Szerző vállalkozott erre az összegzésre, aki otthonosan mozog az újkori német filozófiatörténet területén. Egy efféle monográfia hosszas előmunkálatokat követel, így értelemszerűen néhány részelemzésével már találkozhattunk a szerző korábbi publikációiban is, ám ezek a részletek e kötetekben terjedelmesebb formában szerepelnek. A könyv azonban nemcsak az említett periódusról közöl ismereteket, hanem gazdag hatástörténeti utalások, kitekintések révén az ezt követő évtizedek német szociológiatörténetéről is informálódhatunk belőlük.

Felkai könyve a hazai szociológiai szakirodalom legjobb munkáinak sorába illeszkedik, nem kis mértékben azért, mert egy klasszikus tudományos törekvés öltött benne testet: átfogó igénnyel, azaz monografikusan tárgyaljon (bemutasson és értelmezzen) egy meghatározott problematikát, konkrétan a német szociológiai gondolkodástörténet 20. század első harmadának időszakát. A kötetek szerkezeti felépítésében szerencsés ötlet volt, hogy a szerző keretbe foglalta a tárgyalt időszakot. Egyfelől egy terjedelmesebb (kb. 100 oldal) bevezető fejezet áttekintette a *Német Szociológiai Társaság* 1910–1930 közötti kongresszusain megjelenő fontosabb témákat, irányzatokat, s az ezekhez kapcsolódó diskurzusokat. Így az olvasó már itt megismerhette a vizsgált időszak intellektuális hátterét, sőt több alapp probléma kapcsán már találkozhatott azokkal a gondolkodókkal, akik szellemi munkásságát a későbbi fejezetek részletesen taglalják. Másfelől pedig a vizsgálódás lezárásaként (kb. 30 oldal terjedelemben) bemutatta és elemezte az 1931-ben megjelent *A szociológia kézisztára* című munkát, mely reprezentatív képet adott a korabeli német szociológia áramlatairól, problémavilágáról. Ha valaki Felkai Gábor több mint 1100 oldalas monográfiájának vastagságától elretten, azt javaslom, hogy az említett bevezetést és zárófejezetet olvassa el először, s ezek ismeretében már könnyebb e terjedelmes munka olvasói feldolgozása,

¹ Csak két fontos munkát megemlítve, melyek nem e monográfia időszakát vizsgálták: Felkai Gábor: *Jürgen Habermas*. Budapest, 1993; Felkai Gábor: *A német és az osztrák szociológia a századforduló előtt*. In: Felkai Gábor – Haskó Katalin et. al: *A szociológia kialakulása*. Budapest, 1999. 251–425.

megértése. És ha már e kötetek használatáról esik szó, megjegyzendő, hogy sokat segít a második kötet végén szereplő névmutató, amit ugyanakkor érdemes lett volna egy tárgymutatóval is kiegészíteni. Egy kötet tartalomjegyzéke eligazítja az olvasót az elméletek megszületésének kronológiáját illetően, ám a hatástörténeti tájékozódás szempontjából fontos mind a névmutató (ami szerepel a II. kötet végén), mind pedig a vizsgált időszak gondolkodástörténetében megjelenő témák sorba szedése (azaz a tárgymutató, ami nem szerepel a II. kötet végén).

A Szerző a fejezetek elején kiteríti kártyáit, világossá teszi, hogy az adott vonatkozásban milyen (elsősorban német) monografikus feldolgozásokra támaszkodik, sőt értelmezi-értékeli is a szekunder irodalmat. Nemcsak a kötetekben megjelenő ismeretanyag imponáló, hanem az is, ahogy Felkai Gábor összhangot teremtett a gondolkodástörténeti vizsgálódások módszertani végletei között. E végletek abban szoktak megjelenni, hogy az objektív ábrázolás jegyében vagy csak a bemutatott gondolatvilágok összefoglalását olvashatjuk (ez a változat komoly „reflexiódeficittel” jár, hiszen már annak kiválasztása, hogy ki szerepeljen egy ilyen összegzésben, a szerzői szempont érvényesülését mutatja, ám anélkül, hogy ez világosan megjelenne). Vagy pedig a Szerző csak a saját elméleti pozíciója tekintetében vizsgálja a gondolkodástörténetet, aminek eredményeként a Szerző gondolatvilágáról sok mindent megtudhatunk, ám magáról a gondolkodástörténeti alakok eszméiről már kevesebbet. Felkai kiválóan ismeri a forrásanyagot és a másodlagos irodalmat, és ezeket az elméleti teljesítményeket illő intellektuális alázattal szóhoz is juttatja könyvében, emellett viszont határozottan, sőt helyenként szenvedéllyel (pl. Sombart tárgyalása) hangot ad saját értékelő szempontjának is. Ezért gondolom munkája jellemzőjének a tárgyszerűség és az elkötelezettség fogalmait. Mindezen elismerő megjegyzésekkel ugyanakkor nem azt akarom hangsúlyozni, hogy csak passzív befogadással olvassuk e köteteket, hanem tegyünk fel kérdéseket is benyomásaink alapján magunknak, és – ami egy recenzió keretében könnyen megoldható – a szerzőnek is.

Miért fontos, hogy magyar szerzőtől magyar nyelven megjelenik egy ilyen munka, illetve, hogy más hasonló munkák is napvilágot látnak? E kérdés messzebbre mutat, mégpedig abba az irányba, hogy egy nemzet tudományos kultúrája miként épülhet? E kérdést azért kell itt megvizsgálnunk, mert ismert, de legalábbis Felkai könyvéből ismert lehet, hogy e témakörben nagyszerű elemzéseket olvashatunk német szerzőktől. Miért nem ezekhez utalják a kutatók az érdeklődőket, vagy miért nem e művek magyar fordításával foglalatostkodnak a kiadók?² Tagadhatatlanul fontos a szekunder irodalom fordítása, ám még fontosabb, hogy magyar szerzők is írjanak eszmetörténeti, tudománytörténeti áttekintéseket. A hazai szerző munkája ugyanis – a kutató tudományos szocializációja

² E kérdés tipikus párja: miért fordítják a klasszikus műveket (az alapszövegeket)? Hiszen a szak kutatók eredeti nyelven tudják olvasni e könyveket. E vélemény hangoztatója ugyanakkor elfeledkezik arról, hogy nemcsak a szakkutatók érdeklődésére tarthat igényt egy-egy klasszikus mű, és arról is, hogy a fordítások a tudományos recepció egyik fontos állomását jelentik, s mint ilyenek az adott nemzet tudományos kultúráját gyarapítják.

következtében – beágyazottabb a hazai tudományos kultúrába, ami persze nem biztosítja önmagában a tudományos minőséget, de megadja annak lehetőségét, hogy – legalábbis ez jellemzi a sikeres könyveket – képes legyen *kulturális* fordítást adni, és ezzel hozzájárulni a világban ismert eszmék hazai recepciójához. S e recepciók a magyar tudományos kultúrát gazdagítják. Egy külföldön született mű fordítása, legyen szó klasszikus szövegről vagy a szekunder irodalom művéről, csak fokozza a lehetőségét a recepciónak, de egy hazai szerző könyve már valós eleme a recepciónak. A kulturális fordítás nem egyszerűen nyelvi fordítás, hanem az adott kultúrára történő átfordítás, ami jelentheti pl. a hazai tudományos hagyományokkal való szellemi rokonság jelzését, vagy csupán azt, hogy a hazai tudományos nyelvben konvencionálisan létrejött fogalomkészletre fordítódnak át a külhoni gondolkodók eszméi. Egy ország tudományos kultúrája nem csupán a tudományt űző tudósok egyéni (saját) kultúrájából áll, mely feltételezi más nyelvek ismeretét, magyarul: képesek olvasni és írni kutatási területük domináns tudományos nyelvezetén. Ilyen domináns tudományos nyelv volt évszázadokig a latin, majd a hazai tudomány számára a német, napjainkban pedig többnyire az angol nyelv rendelkezik ezzel a szereppel. A tudományos kultúra szélesebb terület a szakkutatók tevékenységénél. Beletartoznak a jövő potenciális kutatói, a kutatásra felkészülő, még tág érdeklődési területű egyetemisták, a tudomány világa iránt érdeklődő laikusok, és arról sem feledkezhetünk meg, hogy a szakkutatók egy része – nem tudományos célból, hanem egyszerűen ismeretszerzési vágytól inspirálva – kíváncsi más szakterületek tudományos fejleményeire. Mindannyiuk (mindannyiunk) számára igencsak fontos, hogy az említett kulturális fordítást megvalósító munkák szülessenek.

Ennyi előzetes megjegyzés után már illendő konkrétan magával a recenzio tárgyával, Felkai Gábor könyvével foglalkoznom. Alábbiakban eltekintenek e kétkötetes munka gondolatmenetének rövid összefoglalásától (komikus vállalkozás lenne néhány oldalban összegezni több mint 1100 oldalt), de attól is, hogy minden fejezethez, minden részletesen tárgyalt gondolkodóhoz kritikai kommentárt fűzzek – ezt egyszerűen korlátozott kompetenciám miatt sem tehetem. Sőt, helyzetem nem könnyíti, hogy ahol még érzek is magamban némi kompetenciát, ott – az esetek döntő többségében – elképzeléseim találkoznak a Szerzőével, s így megjegyzéseim csak üres ismétlésnek hatnának. Nincs más választásom, mint megkeresni azokat a pontokat, ahol vitatkozni tudok Felkai Gáborral.

A kritikát egy talán illetlen felvetéssel kezdeném. Talán illetlen, mert nem a szűken vett témát érinti (az 1933-ig tartó német szociológiatörténetet), hanem a hatástörténetet. Ám éppen a Szerző gazdag hatástörténeti kitekintései bátorítanak fel e hiányosság jelzésére. A „lipcsei iskoláról” van szó. A Szerző részletesen tárgyalja Hans Freyer munkásságát, és érinti az 1933 utáni ténykedését is. Épp e vonatkozásban térhetett volna ki a könyv Gehlenre, aki már a harmincas évek közepétől jelentős szerepet játszott a lipcsei iskolában, illetve Helmut Schelskyre, aki mindig is hangoztatta a lipcsei iskolához fűződő szellemi gyökereit, és ennek

bélyegét a hatvanas-hetvenes években.³ Noha a lipcsei iskola és a frankfurti iskola igencsak különböző világnézeti-tudományos pozíciót foglalt el a német szociológiai gondolkodásban, ám hasonlóvá teszi őket, hogy a szociológiai elemzést politikai szempontokkal kötötték össze.

E hiányérzet rövid jelzése után két koncepcionális kérdésben fogalmaznék meg vitapozíciót Felkai Gábor írásával kapcsolatban. Mindkét témakör közvetlenül érinti az áttekintés végén olvasható *Összegzést* (II. 553–585), ám a Szerző ez irányú gondolataival az eszmetörténeti fejezetekben is találkozhatunk. Az egyik az „egyén-közösség-állam” viszonytal kapcsolatos (A), a másik pedig azzal, hogy az elméletek és az elméletek megfogalmazóinak politikai álláspontja között mennyire „logikus” a kapcsolat (B)?

ad A) A Szerző a német szociológiai gondolkodástörténet vizsgált időszakát a modernséggel, a modernizációval való tágabb kontextusban értelmezi.⁴ Ebben az összefüggésben merül fel az individuum, a közösség és az állam egymáshoz kapcsolódó problematikája. Hogy a korabeli német szociológiában legalább két – egymással ellentétes – filozófiai hagyomány hatott egyidejűleg (röviden: a hegeli „állambarát” és a nietzschei „antietatista” hagyomány) – ez Felkai elemzéséből is világosan kiderül, ám talán érdemes lett volna e különbözőség látványosabb kiemelése, mégpedig azért, mert az alapkontextust, mármint a modernséget illetően is szembenálló utakat jelöl ki e két gondolkodóhoz (is) társítható koordinátarendszer. Az állambarát felfogáshoz (mely a hegeli filozófiában nyerte el legátfogóbb reprezentációját) kapcsolódó eszmék követői inkább támogathatták az (állam által vezérelt) modernizáció folyamatát, azt a tudatos mintakövetést, mely az állam aktív szerepétől várta a társadalom átformálását, míg a nietzschei gondolatvilág egyértelműen modernséggellenes impulzusokat nyújtott.

Mi a helyzet az individuummal? A Szerző álláspontja egyértelmű: „a legtöbb német szociológus mégis az egyén viszonylagos önállótlanágát hangsúlyozta”. (II. 568.) Ha ehhez kapcsolódóan felidézzük Simmel gondolatait az individualitásról, akkor azt tudhatjuk meg, hogy az ún. germán szellemben az individuum végletesen egyedülálló lény, azaz Simmel szerint a „germán szellemű” gondolkodók, művészek az egyén egyedülvalóságát vallották – legalábbis ezt tapasztalta még a 19. század műveiben is.⁵ És ezt nehéz másként értelmezni

³ Egyébként Schelsky megjelenik – más összefüggésben – Felkai könyvében. Schelskynek a lipcsei iskolához fűződő viszonyáról (Freyerről és Gehlenről) és a frankfurti iskolát érintő kritikus véleményéről részletesen olvashatunk visszaemlékezésében (Helmut Schelsky: *Rückblicke eines „Anti-Soziologen”*. Opladen, 1981). Itt említeném meg, hogy a felvonultatott gazdag szekunder irodalomból számomra hiányzott Otthein Rammstedt: *Deutsche Soziologie 1933–1945* (Frankfurt am Main 1986) című munkája, ami vázlatossága ellenére pontosan dokumentálja az 1933 előtti német szociológusok publikációs munkásságát (tudományos életét) a nemzetiszocialista időszakban.

⁴ E kontextus kijelölését magam is osztom, sőt véleményem szerint az elmúlt félévszázad német szociológiai-társadalomelméleti gondolkodásának is meghatározója a modernség kérdéskörével való számvetés. Erről lásd: Balogh Istvánnal írt közös könyvünket (*Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest, 2000).

⁵ Georg Simmel: Az individualizmus (Ford.: Berényi Gábor.) In: Uő: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. (Szerk.: Somlai Péter.) Budapest, 1973. 534–542.

mint az individuum önállóságának (ha úgy tetszik: a világban magában maradottságának) létezőként való elfogadását. Sőt, ehhez társíthatjuk a virulens Nietzsche-hatást is. Nietzsche filozófiája nemcsak az antietatizmust, hanem mindenféle közösségellenességet is táplált, s mindezt individuumcentrikus módon tette (noha nem mindenféle, hanem csak a „korszerűtlen” egyéniséget hirdetve). A kérdés világos: mi történt a századfordulót követő évtizedekben a német szociológiai gondolkodásban, hogy ilyen gyorsan helyet vesztett az individuum? Miért kaphattak az egyénfölötti szerveződési formák (közösség, nép, állam) ily erős hangsúlyt a szociológiában, és ezzel egyidejűleg hova tűnt az individualitás respektusa? Úgy gondolom, e tekintetben az elméletek hatás-történeténél nagyobb szerepet játszottak meghatározott *társadalmi* tapasztalatok. Konkrétabban: ezek a tapasztalatok a német társadalom modernitásának sajátos vonásaival függtek össze. Felkai Gábor ezt részletesen bemutatta, okfejtését két szemponttal egészíteném ki.

Az állammal kapcsolatos erős várakozások vélhetően összefüggtek azzal a társadalomlélektani állapottal, hogy ezekben az időkben a német állam mint társadalomintegrációs tényező, igencsak fiatal volt. Alig félévszázados múltról beszélhetünk. Egy ily rövid időszak még kevésbé adhatott olyan tapasztalatokat a társadalom számára, melyek az állami erővel szembeni óvatosságot, kételyt erősíthették volna. Ellenkezőleg! Az államnak tudhatták be, hogy Németország az európai államok sorában nagyhatalommá vált. Ha úgy tetszik: megtapasztalhatták az egység erejét. Érthető, hogy tisztelték, sőt sokat vártak az államtól. S ha mégis kételyek fogalmazódtak meg az állammal szemben, akkor sem az individuumban látták a történelmi létezés sarkkövét, hanem az állam alternatívájaként a népben. Az egyént önállótlanként fogták fel – miként Felkai Gábor írta –, azaz védelemre szorulóként, s úgy vélték, hogy védelmet az államtól vagy más közösségtől (elsősorban a néptől) kaphat.

Az említettekén túlmenően azt sem hagyhatjuk ki a magyarázó faktorok közül, hogy a szociológia a társas (társadalmi) kapcsolatokat vizsgáló tudomány, azaz olyan látásmód, mely az individuumot mint társas (szociális) viszonylatokba belépni, azokban élni képes lényt ragadja meg. Már csak a diszciplináris konvenciókból is fakadt, hogy az egyénre mint szociális viszonylatokba ágyazottra tekintettek. A diszciplináris konvenció kapcsán pedig arra is gondolhatunk, hogy a korabeli német szociológia a német filozófiához való intellektuális kötődése ellenére önálló diszciplínaként akarta önmagát meghatározni, s a diszciplináris elhatárolódás tematikus elkülönüléssel is járt, azaz az individualitást középpontba állító filozófiai hagyománytól való elkülönüléssel.

Az egyén-állam vagy az egyén-közösség viszonyának a németországi szociológiában látható sajátos tematizációját szokás összekapcsolni a német történelem „különútjával” – miként Felkai Gábor is utalt erre Elias kutatásainak tanulságaként. (II. 570.) Mivel egy széles körben és komoly tudósok által gyakran hangoztatott metaforáról van szó – szükségesnek látom ezirányú kételyeim jelezni.

A nemzetiszocializmus létrejöttének egyik magyarázataként született a német történetírásban a „különút” (Sonderweg) megjelölés, s ezen nem csupán azt értve, hogy sajátos volt a német polgárosodás története, hanem egyúttal értékelést is hangsúlyozott: felemásnak, kompromisszumokkal terheltnek, ha úgy tesszük korcs formában megvalósultnak tartva azt. Mintha az egyik (a „normál”) úton a polgárság zökkenőmentesen áramlott volna a társadalom meghatározó, azaz a közép- és a felsőréteg pozíciójába, míg a másik (a „külön”) úton mindez nem így történt. Amennyiben a zökkenőmentesség alatt a forradalom, a fizikai erőszak, a vér hiányát értjük – akkor e magyarázat ereje igencsak kétséges. Gondoljunk csak arra, hogy Angliában a *Bill of Rights* megszületését nemcsak II. Jakab király elűzése, hanem néhány évtizeddel korábban I. Károly lefejezése és Cromwell véres diktatúrája előzte meg, illetve az angol polgárosodás történetének integráns része az angol gyarmatbirodalom kiépülése is, ami (miként más gyarmatbirodalmak kiépülése) igencsak a hatékonyan alkalmazott fizikai erőszakra támaszkodott. A modern francia társadalom létrejötte hasonlóképp véres történet. A forradalom alatti időszak a francia arisztokrácia számára (sőt rövid idő után mások számára is) a guillotine időszakát jelentette, és persze nem feledkezhetünk meg a lázadó és lemészárolt vendée-i parasztokról sem. A „különút” feltevése teleologikus történelemszemléletre utal, mintha a 19. századi német történelem eleve „beprogramozta” volna a nemzetiszocializmus keletkezését.

Nem azt kívánom kétségbe vonni, hogy ne lettek volna sajátosságai a német polgárosodás társadalomtörténetének (minden nemzet polgárosodásának voltak sajátos vonásai), hanem csupán a tekintetben javaslok óvatosságot, hogy a tragikus következmények ismeretében az egész német polgárosodás folyamatát visszamenőleg megbélyegezzük a „különút” negatív címkéjével, s e fogalmat univerzális magyarázóértékkel ruházzuk fel.⁶ Egyébként megjegyzendő, hogy az a gondolat, hogy a német történelem a 19. században „letért a normál útról”, már az ezerkilencszázhuszas években, az ún. konzervatív forradalom hívei között megfogalmazódott, csak ők másként értették e letérést, mint a későbbi Sonderweg-teória képviselői. A konzervatív forradalom gondolatvilágában a „letérés” egyértelműen azt jelentette, hogy a liberalizmus eszméi behatoltak a német társadalomba, s ezért kárhoztatták a német történelmet.

ad B) A második vitapontom az elméleti pozíciók és a politikai állásfoglalások közötti – szerintem – rövidebbre zárt kapcsolatot érinti. Felkai Gábor álláspontja a következő: „alapvetően tévesnek tartom azt a (sajnálatos módon nagyon elterjedt) széplelkű (vagy szigorúan »filozófiatörténeti«) felfogást, mely szerint szét kell választani egymástól a gondolkodók filozófiai rendszerének belső felépítését és a társadalmi-politikai ügyekben való véleményalkotásuk sajátosságait. (Ezt a gondolkodásmódot egyértelműen az önfelmentés szándékától vezérelt

⁶ Az elmúlt negyed században a strukturalista megközelítés háttérbe szorulásával immár a német történetírásban is meggyengültek a Sonderweg-elmélet pozíciói, s már nincs jelen az a korábbi teleologikus szemlélet, amely a Harmadik Birodalom szűrőjén próbálta megérteni az újkori német történelmet.

hozzáállás, a megzavart, problematikus műtfeldolgozás következményének tekintem.) Egy valamennyire is következetes gondolkodónak ugyanis (és a gondolkodás történetében megítélésem szerint csak ilyenek hagynak nyomot maguk után) nemcsak lelkiismeretével kell elszámolnia bizonyos gyakorlati döntéseivel, vonzásaival-választásaival kapcsolatban, hanem azoknak igazolhatónak kell lenniük saját filozófiai rendszerének sajátosságai fényében, mi több: levezethetőnek kell lenniük a képviselt világmagyarázat alapvető premisszáiból.” (II. 561–562.) A Szerző ehhez hozzáteszi, hogy mindez nem áll a „teljességgel apolitikus” rendszert teremtő gondolkodókra.

Most arra nem térnek ki (noha szintén fontos kérdés), hogy a „teljességgel apolitikus” rendszer kritériumát nem könnyű megadni. Sőt, a természettudományok történetéből azt is tudjuk, hogy a legapolitikusabb elméleti rendszer is politikai szerepet játszhat, emlékezzünk csak Galilei perére.⁷ Vizsgáljuk meg inkább Felkai azon állítását, miszerint a jelentős gondolkodók esetében,⁸ ha történik részükről gyakorlati-politikai állásfoglalás, az szervesen összefügg elméletük felépítettségével, mégpedig azért, mert egy jelentős tudós esetében a következetesség működik, azaz gyakorlati-politikai állásfoglalását az elméletéből következően alakítja ki. A könyv témájára konkretizálva: a diktatúrák segítőjeként szorgoskodó gondolkodók elméletében rejlik annak kulcsa, hogy miért váltak embertelen politikák propagátoraivá – s ezt ne mentegessük („széplelkű” módon) azzal, hogy elvlasztjuk a gondolkodók elméleti rendszerét és a társadalmi-politikai ügyekben való véleményalkotását. A leggyakoribb példa: Martin Heidegger (vele foglalkozik részletesebben Felkai Gábor), de Schmitt vagy éppen Lukács, Sartre neve is itt említhető meg. Hogy találkozhatunk önfelmentéssel – Felkai ezen megállapítását nem vitatom. Viszont a biográfiai problémánál talán fontosabb, legalábbis tudományos szempontból, hogy valóban ideológiai gyanúval kell-e *eleve* közelítenünk a szürakuszai csábításnak engedő gondolkodók *elméletéhez*?⁹ Amit tehát vitatok: a jelentős gondolkodók gyakorlati véleményalkotásuk során következetesek, azaz elméletükből logikusan adódik politikai állásfoglalásuk, s ha ez az állásfoglalás az embertelenséget szolgálta, akkor elméletükben van a gyökere ennek az embertelenségnek. Úgy látom, Felkai Gáborban itt túl erősen

⁷ A Galilei-per nemcsak tudomány- és egyháztörténeti szempontból elemezhető, hanem a művelődés- és politikatörténeti vonatkozásból is. Amikor ugyanis Galilei úgy döntött, hogy a tudomány hagyományos latin nyelve mellett olasz nyelven is ír tudományos értekezést, akkor ebben kifejeződött azon szándéka, hogy gondolataival nemcsak a tudósok, hanem a laikusok felé is forduljon. Azaz: a korabeli társadalom világgépére is hatni kívánt. Erről lásd: Arthur Koestler szellemes, ám Galileivel kevésbé rokonszenvező leírását: Arthur Koestler: *Alvajárók* (Ford.: Makovecz Benjamin.) Budapest, 1996. 626–670.

⁸ Jelentős gondolkodó alatt a hatástörténetileg jelenlévő gondolkodókat értem, ami egyezik Felkai fenti meghatározásával, miszerint a nyomot hagyó gondolkodókról van szó. A hatástörténet mint kritérium persze komplikáltabb, hiszen nem feledkezhetünk meg a „később” felfedezett gondolkodókról sem, akik hatástörténetileg hosszú ideig nem léteztek, mint pl. Nicolaus Cusanus.

⁹ Mark Lilla: *A zabolátlan értelem* (Budapest, 2005.) című kötete több változatát is bemutatja a filozófusok politikai „kirándulásának”, vagy az ismert metaforát használva, a „szürakuszai utazásnak”.

munkál a felvilágosodás racionalista hagyománya, mely szerint a gondolkodó egy „racionális gép”, azaz elméleti pozíciója és gyakorlati (politikai) megnyilvánulása között feltétlenül logikus kapcsolatnak kell lenni. Nem hiszem, hogy ez általános érvénnyel megállapítható. Hogy levezethető-e az adott elmélet premisszáiból egy gyakorlati állásfoglalás, erről csak egyenként megvizsgálva, s csak a vizsgált esetre nézve mondhatunk ítéletet. Két példával szeretném az általános magyarázat sémájával kapcsolatos óvatosságot erősíteni.

Az első példám Lukács György. Lukács társadalom- és történelemfilozófiájához tagadhatatlanul nagyon szorosan kapcsolódott politikai véleményalkotása, de még itt is kérdéses, hogy pl. marxista pozíciójából következően vállalt-e miniszteri szerepet Nagy Imre 1956-os kormányában, *vagy* éppen azért mert nem volt következetes az elméletéhez? Emlékezzünk csak arra, hogy mások, hasonló marxista pozícióból a kádárista restaurációt *mindennemű* distanciálódás nélkül szolgálták. Melyik csoport volt a következetes? Melyik döntés következett logikusan a marxista elméletből. Vagy nézzük a Lukács életpályája során nem ritkán megfogalmazott önkritikákat, melyek nem az elméleti, hanem a gyakorlati-politikai viták kontextusában jelentek meg. Az önkritikák önminősítése az elméleti munkásságot is érintették, ugyanakkor – Lukács elméleti tevékenységét elemezve megállapítható, hogy – nem vezettek elméletének módosításához. Így nézve az önkritikák egy következtelen gondolkodó képét mutatják. Persze tekinthetünk minderre másként is. Mégpedig úgy, hogy Lukács elméleti alapállását nem csupán Hegelhez, Marxhoz kapcsolódó és *szellemtörténetileg* pozicionálható kontextusban helyezzük el, hanem mint marxista-leninista elméletet értjük, melynek elméleti relevanciája az elméleten kívül van, konkrétan: mely elméletnek integráns része a (kommunista) Párt feljebbvalóságának elismerése. S ha így tekintünk Lukácsra, akkor már következetes döntésként értelmezhetjük az önkritikákat, hiszen logikusan követte a (kommunista) Párt útmutatását. Az említetteket számba véve úgy tűnik, hogy az általánosság szintjén kétséges abból kiindulni, hogy Lukács mindenkor következetes volt elméletéhez a politikai véleményalkotásában. Hogy így volt-e vagy nem – ezt persze vizsgálhatjuk, de nem vélelmezhetjük a végeredményt előre.

A másik példám Carl Schmitt. Ebben az esetben a „politikai” (das Politische) fogalmáról kialakított elméletet – mely szerint a politikai világ konstitutív eleme a barát/ellenség megkülönböztetése – szokás összekötni Schmittnek a nemzetiszocializmus első éveiben játszott Kronjurist szerepével, amikor is igazolást keresett és talált a Führer embertelen döntéseire. (Az esetleges félreértést elkerülendő hangsúlyoznom kell, hogy Felkai elemzésében Schmitt nem kerül előtérbe, ám az itt vizsgált témakör Schmittre is vonatkoztatható.)¹⁰ A kérdés tehát: Schmitt azon elméleti álláspontjából, mely szerint a barát/ellenség megkülönböztetés konstitutív eleme a politikai életnek, levezethető-e, igazolható-e,

¹⁰ Carl Schmitt: *A politikai fogalma*. (Ford.: Cs. Kiss Lajos.) Budapest, 2002. 5–102. Schmitt politikai véleményalkotásának egyik extrém példája: „A Führer oltalmazza a jogot” (Ford.: Cs. Kiss Lajos.) In: Uo. 227–230.

hogy a kilencszázharmincas évek közepén hangoztatott politikai szövegeiben a nemzetiszocializmus ellenségkeresését támogatta. Ha figyelmünket Helmuth Plessner 1931-ben megjelent *Macht und menschliche Natur* című értekezése irányába fordítjuk, akkor azt látjuk, hogy Plessner a barát/ellenség viszonyt az ember lényegi meghatározásai közé sorolta.¹¹ Emellett, a harmincas évek végéből felidézhető még Elias civilizációtörténeti vizsgálódása is, melyben azt olvashatjuk, hogy „az egyes emberek tervei és cselekedetei, érzelmi és ésszerű rezdülései állandóan baráti vagy ellenséges kapcsolatba lépnek egymással.”¹² Mind Plessner, mind pedig Elias tehát alapvetőnek tartotta az emberi viszonylatokban a barát/ellenség megkülönböztetés érvényesülését, ugyanakkor egyikőjük sem sorolható a nemzetiszocializmust támogató politikai véleményalkotók körébe. Ezt ismerve megkérdőjelezhető, hogy az az elméleti álláspont, mely a politikai élet konstitutív elemének tartja a barát/ellenség megkülönböztetést, *szükségképp* elvezet a gyakorlati-politikai életben az ellenségkereséshez. Vagy fordítva („visszafelé”) fogalmazva: attól, hogy Schmitt politikai véleménynyilvánítása a harmincas években hatalomhoz jutott nemzetiszocializmus igazolásaként jelent meg, még nem következik, hogy a politikumot a barát/ellenség megkülönböztetésben látató elméleti javaslatát a későbbi gyakorlati-politikai döntései tükrében elve el kellene vetnünk.¹³

E példakkal azt kívántam érzékeltetni, hogy attól, hogy valaki jelentős gondolkodó volt, még nem biztos, hogy „megélte” elméletét, azaz elméletéből következően döntött gyakorlati-politikai kérdésekben. Egy gondolkodó elméleti „jelentősége” az elméletére (és annak hatástörténetére) tekintettel állapítható meg. Ugyan található arra példa, hogy egy filozófus gyakorlati állásfoglalásaiban következetes volt elméleti kiindulópontjaihoz, azaz megéli filozófiáját (a 19. századból talán Kierkegaard és Nietzsche lehet erre jó példa), de ez nem feltétlenül jellemző mindenkire. A gyakorlati életre vonatkozó döntések inkább az adott gondolkodó *személyiségéből* fakadnak, s nem csupán elméletéből. Mert egy gondolkodó elmélete és személyisége nem feltétlenül fedi egymást. Mindkettő gazdag kisugárással bírhat, ám nem szükségképp ugyanazon a területen. Csak egyetlen aspektust említve: az elmélet a gondolkodó korán túlmutathat, míg a személyiség a kortársak számára releváns.

Mindezekon túlmenően arról a kérdésről sem feledkezhetünk meg, hogy szükségképp érték-e a gondolkodói következetesség, mármint az, ha valaki az elméletéből logikusan következő gyakorlati állásfoglalást tesz? A következetesség

¹¹ Helmuth Plessner: *Macht und menschliche Natur*. In: Helmuth Plessner: *Zwischen Philosophie und Gesellschaft*. Bern, 1953. 282–283. Plessner egyébként erősebb állítást fogalmazott meg mint Schmitt. Schmitt ugyanis csak az élet politikai szeletéről nyilatkozott, míg Plessner az ember egzisztenciális jellemzőjéről beszélt.

¹² Norbert Elias: *A civilizáció folyamata*. (Ford.: Berényi Gábor.) Budapest, 1987. 678.

¹³ Schmitt ún. *szekularizáció tézisével* kapcsolatban is hasonló eredményre juthatunk. Schmitt ezt az 1922-es *Politikai teológiában* fogalmazta meg, s ezzel nagyon rokonítható gondolatokkal találkozhatunk például Karl Löwithnél, illetve Jacob Taubesnél. Ám az utóbbiak gyakorlati-politikai véleményalkotása semminemű rokonságot nem mutat Schmitt-tel.

persze szerintem is érték – de csak abban érzem magam biztosnak, ha a következetességet az elméleti okfejtések vonatkozásában kívánjuk meg. Már az is kérdéses lehet, ha valaki önmagában vetten a gyakorlati élet területén következetes döntéseiben, ha valaki pl. ugyanúgy dönt szeretteit illetően mint az ismeretlen „mások” vonatkozásában. Az ilyen emberre joggal mondják: hidegszívű. Ami persze nem jelenti szükségképp (hogy jelezzem a helyzet összetettségét), hogy ne lennének olyan vonatkozásai az életnek, amikor *mindenkit* (beleértve a szeretteinket is) ugyanazzal a mércével mérünk. Ebben a viszonylatban a legösszetettebb kérdés (azaz: legkevésbé adható általános séma szerinti válasz), ha az elméleti pozíció és a gyakorlati véleményalkotás (döntés) közötti logikus (következetes) kapcsolatot keressük.

Kételemeim megfogalmazása – szándékom szerint – nem abba az irányba mutattak, hogy lehetetlen megállapítani, hogy egy gondolkodó következetes volt-e elméletéhez gyakorlati állásfoglalásában, hanem csupán óvatosságot javasolnék az elemzőknek, hogy ne általános érvényű ítéletet aktualizáljanak e tekintetben, hanem a következetesség vizsgálatába vonják be a gondolkodó (elmélete mellett) személyiségét is, és reflektáljanak arra a problémára is, hogy a következetesség önmagában érték-e az élet minden területén?

A legutóbbi megjegyzéseimmel már jelentősen túlléptem Felkai Gábor elemzési területét, hiszen az 1933 előtti német szociológiai irodalom jeles képviselői, legalábbis éles formában akkoriban nem szembesültek az elmélet kontra politikai állásfoglalás emberi életet érintő dilemmájával, és értelemszerűen azzal sem, hogy *urólag* mindez milyen jelentéseket kaphat. Recenzióm zárásaként újfent hangsúlyozni szeretném, hogy Felkai Gábor kétkötetes munkája alapos áttekintést ad a német szociológiai gondolkodás három évtizedes történetéről. Könyve nemcsak a szakkutatók számára forgatható haszonnal, hanem – köszönhetően világos nyelvezetének – szélesebb olvasói körben is érdeklődésre tarthat igényt. A Szerző által tárgyalt problémák intellektuális ereje nemcsak abban rejlik, hogy könyve által gyarapíthatjuk tudásunkat a német szociológiai gondolkodástörténet ezen időszakáról, hanem abban is, hogy meggyőzően mutatja, érdemes és szükséges újra átgondolnunk a német szociológiatörténet ezen időszakában, vagy ezen időszakával kapcsolatban, a későbbiekben felmerült kérdéseket, dilemmákat.

Karácsony András